

Ξανα-ανασκάπτοντας τον αγαλματικό θησαυρό του Πειραιά*

Κυριακή Ψαράκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

kpsaraki@culture.gr

ORCID ID: 0009-0005-1382-2374

Μαρία Γρηγοριάδη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

m.grigoriadi@culture.gr

ORCID ID: 0009-0005-7903-9024

Αλέξανδρος Ανδρέου

Νομισματικό Μουσείο

a.andreou@culture.gr

ORCID ID: 0009-0006-4995-5854

ABSTRACT

In the summer of 1959, the accidental discovery of the so-called “Piraeus Treasure” during sewage pipeline replacement works was hailed as one of the most impressive archaeological finds in post-war Greece. It was undoubtedly the most brilliant moment in the archaeology of Piraeus. The four bronze statues and other artifacts, which now grace the exhibition of the Archaeological Museum of Piraeus, dazzled with their brilliance.

Despite the intense interest from both the scientific community and the public, the results of the excavation have never been officially published. As a result, the find remains one of the greatest archaeological mysteries of Piraeus. The interpretations proposed so far, lacking excavation data, are more speculative assumptions than well-founded conclusions.

Recent rescue excavations carried out as part of the tram line extension from Faliro to Piraeus have revealed the area where the treasure was originally placed. These findings suggest that the treasure had been hidden in a pit dug into the floor of a Hellenistic building, likely in an attempt to protect it from the troops of Sulla in 86 BCE.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗΣ

Όπως γλαφυρά περιγράφεται στις πρόχειρες σημειώσεις του Ευθύμιου Μαστροκώστα, που διατηρούνται στο Αρχείο του Επιγραφικού Μουσείου, και στο ημερολόγιο της ανασκαφής που συνέγραψε ο Ιωάννης Παπαδημητρίου (Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας: Πετράκος 1997, 39–40), το πρωί του

* Το κείμενο παρουσιάστηκε στη Διημερίδα *Αρχαιότητες σε Τροχιά*, που διοργάνωσε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης 11–12/4/2019.

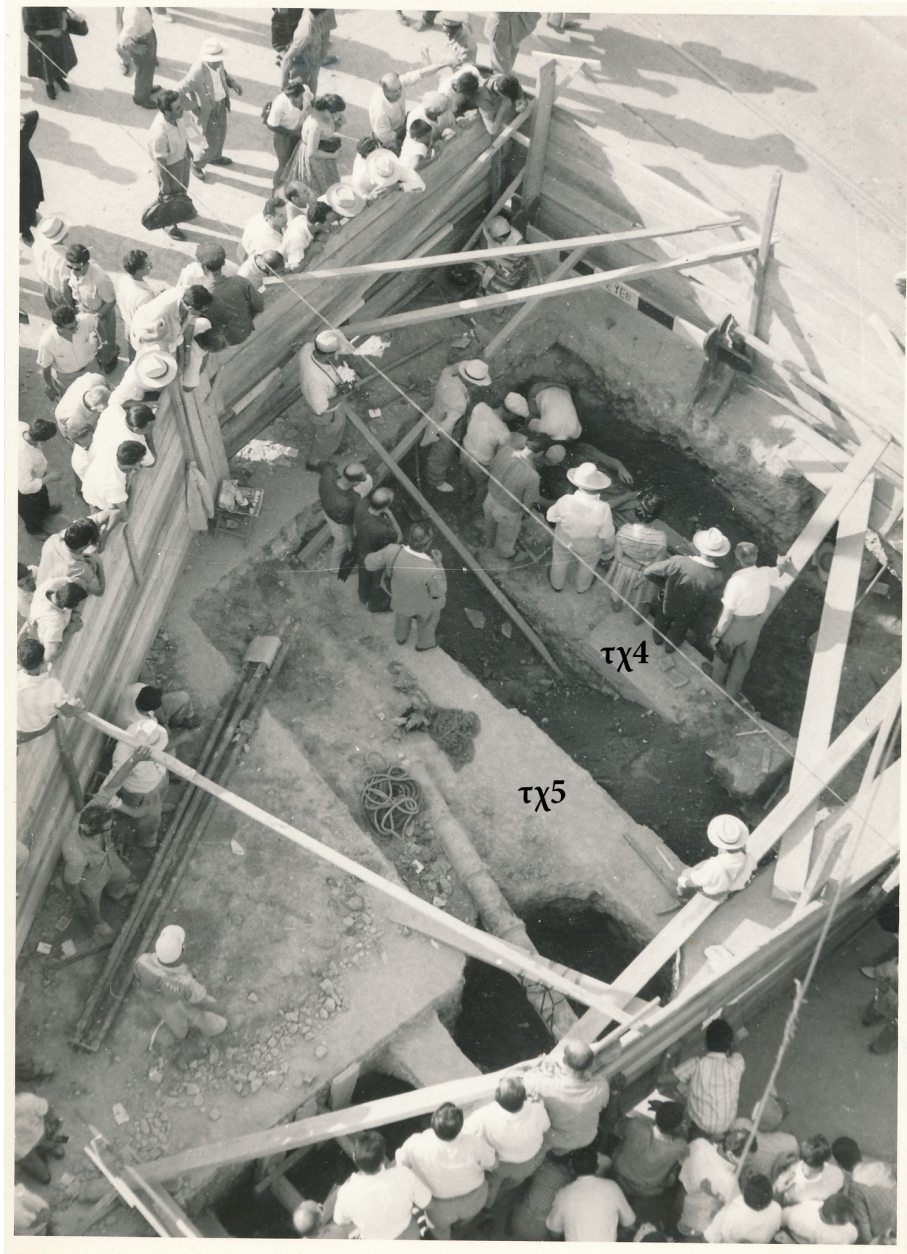
Σαββάτου 18 Ιουλίου 1959, κατά τις εργασίες για την κατασκευή υπονόμου στην συμβολή των οδών Βασιλέως Γεωργίου Α΄ και Φίλωνος στον Πειραιά, οι εργάτες της εταιρείας ΥΔΡΕΞ είδαν σε βάθος περίπου -1 μ. από την ασφαλτο να ξεπροβάλλουν από το χώμα το χέρι και το πόδι χάλκινου ανδρικού αγάλματος. Η αποκάλυψη του χάλκινου Απόλλωνα ήταν η αρχή της ανακάλυψης του θησαυρού των αγαλμάτων του Πειραιά που σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά. Η ανασκαφή που ακολούθησε μέχρι τις 25 Ιουλίου 1959 έφερε στο φως τέσσερα χάλκινα αγάλματα –τα τρία σε μέγεθος μεγαλύτερο ή ίσο του φυσικού– και συγκεκριμένα ένα άγαλμα της Αθηνάς (ύψος: 2,35 μ.), δύο αγάλματα της Άρτεμης (ύψος: 1,94 μ. και 1,55 μ. αντίστοιχα), ένα άγαλμα του Απόλλωνα (ύψος: 1,91 μ.) και ένα χάλκινο προσωπείο, τα οποία ανάγονται στον 4ο αι. π.Χ. (Dontas 1986, 181, υποσ. 1· Palagia 1997, 185–88). Επίσης, μία χάλκινη ασπίδα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. (Σταϊνχάουερ 2001, 171) και τρία μαρμάρινα γλυπτά: το άγαλμα της Άρτεμης Κινδυάδος (ύψος: 1,05 μ.) και δύο ερμαϊκές στήλες που χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (Palagia 1997, 179–80· Σταϊνχάουερ 2001, 227· Dafas 2019, 96–115).

Τα όσα εκτυλίχθησαν κατά την ανασκαφή που διενήργησε αρχικώς ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων της Β΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας Ευθύμιος Μαστροκώστας και εν συνεχεία ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων Ιωάννης Παπαδημητρίου, υπό το βλέμμα των ανώτατων εκπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας και του ενθουσιώδους πλήθους που κυριολεκτικά κρεμόταν από την πρόχειρη περιγραφή του σκάμματος, αποτυπώνονται στον ημερήσιο τύπο και σε περιοδικά της εποχής (*Εικόνες*, τ. 198, 1959, 12–22· *Απογευματινή* 20/7/1959 και 27/7/1959· *Το Βήμα* 20/7/1959 και 26/7/1959· *Η Φωνή του Πειραιώς*, φ. 4. 441, 20/07/2019) (Εικ. 1). Εξαιτίας του γεγονότος ότι τόσο ο Μαστροκώστας όσο και ο Παπαδημητρίου δεν έγραψαν οι ίδιοι για το εύρημα, οι αναφορές σε επιστημονικά περιοδικά είναι συνοπτικές (Ορλάνδος 1959· Κοντής και Πετράκος 1960), ενώ παρατηρούνται κάποιες ανακρίβειες και παρατίθενται αντικρουόμενες πληροφορίες σε λεπτομέρειες που αφορούν το χρονικό της εύρεσης (Daux 1960· Vanderpool 1960, 265–67· Παπαγιαννοπούλου-Παλαιού 1962· Eckstein 1976· Πετράκος 1997, 38–40· Σταϊνχάουερ 2007).

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ 1959

Δυστυχώς, το ευτυχές γεγονός της ανακάλυψης των γλυπτών δεν συνοδεύτηκε από τη δημοσίευση του ευρήματος. Ακολούθησαν μόνο λίγες σύντομες αναφορές σε επιστημονικά περιοδικά (Ορλάνδος 1959, 161–69· Vanderpool 1960, 265–67). Ο Παπαδημητρίου παρουσίασε το εύρημα σε διαλέξεις το 1960, αλλά δεν πρόλαβε να το δημοσιεύσει αφού πέθανε λίγα χρόνια μετά, στις 11 Απριλίου 1963 (Paraskevaïdis 1961, 131· Πετράκος 1997, 39–40). Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας από την ανασκαφή περιορίζονται στις συνοπτικές σημειώσεις του Παπαδημητρίου σε τέσσερις μόλις σελίδες στο ημερολόγιο της ανασκαφής που συνοδεύονται από τρία σκαριφήματα της κάτοψης και της στρωματογραφίας του σκάμματος, καθώς και λίγες φωτογραφίες, όλα από το Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Επίσης, πληροφορίες για την πρώτη μέρα των ανασκαφών αντλούμε από τρεις σελίδες με πρόχειρες σημειώσεις του Μαστροκώστα και φωτογραφίες της ανασκαφής από το προσωπικό του αρχείου που φυλάσσεται στο Επιγραφικό Μουσείο.

Η λάμψη του ευρήματος και η μη δημοσίευση των ανασκαφικών δεδομένων οδήγησαν σε ατέρμονες συζητήσεις για τον χώρο, τον χρόνο, τον τρόπο και τις αιτίες της συγκέντρωσης των αγαλμάτων, καθώς και για την προέλευση, την τεχνοτροπία και την χρονολόγησή τους. Για τον χώρο εύρεσης υποστηρίχτηκε ότι πρόκειται για κάποιο κτίριο εντός της ζώνης του Εμπορίου (Ορλάνδος 1959, 162· Dafas 2019, 96–7), ίσως κάποιο εμπορικό κατάστημα ή αποθήκη του λιμανιού (Vanderpool 1960, 265) ή για κάποια από τις στοές του Εμπορίου, σύμφωνα με την αρχική υπόθεση του Παπαδημητρίου, όπως μεταφέρεται από τον δημοσιογράφο Μ. Παρασκευαΐδη (*Εικόνες* τ. 198/1959, 15). Κατά μία άλλη άποψη πρόκειται για κτίριο εκτός της ζώνης του Εμπορίου (Σταϊνχάουερ 1995, 311, 2007, 328) ή ακόμα και για κτίριο στο τέμενος του Διός Σωτήρος (Παπαγιαννοπούλου-Παλαιού 1962). Η συγκέντρωση των γλυπτών ερμηνεύτηκε από τον Παπαδημητρίου είτε ως ένα συμβάν επιμελούς απόκρυψης των πολύτιμων και ιερών αντικειμένων εξαιτίας μίας απειλής (Paraskevaïdis

Εικ. 1. Η αποκάλυψη της χάλκινης Αθηνάς (Αρχείο Ευθ. Μαστροκώστα, Επιγραφικό Μουσείο). Σημαίνεται η αρίθμηση των τοίχων μετά την σωστική ανασκαφή στο πλαίσιο του έργου της επέκτασης του Τραμ.

1961, 136) είτε ως ένα συμβάν λαφυραγώγησης από κάποιο από τα ιερά της Αττικής (Paraskevaïdis 1961, 135–36) –ερμηνεία που υποστηρίχτηκε και από άλλους μελετητές (Palagia 1997, 189–90· Πιτερός 2011, 242–48)– ή της Δήλου (Dontas 1982, 15–34· 1986, 181–92) ή του Πειραιά (Paraskevaïdis 1966, 19–21), κατά το οποίο το πολύτιμο φορτίο ανέμενε σε μία αποθήκη του λιμανιού του Πειραιά να φορτωθεί σε πλοίο για να πουληθεί ή να μεταφερθεί στην Ρώμη ή αλλού (Palagia 1997, 189· Πιτερός 2011, 237· Σταϊνχάουερ 2012, 38), όμως εξαιτίας της καταστροφής του κτιρίου τα γλυπτά καταπλακώθηκαν και ξεχάστηκαν. Τέλος, σχετικά με τον χρόνο συγκέντρωσης των γλυπτών, υποστηρίχτηκε ότι σχετίζεται με την καταστροφή του Πειραιά από τον Σύλλα το 86 π.Χ., ή ότι πρόκειται για μεταγενέστερο συμβάν του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ., όπως η άλωση του Πειραιά από τους Ερούλους το 267 μ.Χ. (Παπαγιαννοπούλου-Παλαιού 1962, 26–30, 51· Σταϊνχάουερ 2007, 330).

Εικ. 2. Η ανασκαφή στη συμβολή των οδών Βασιλέως Γεωργίου Α' και Φίλωνος στον Πειραιά για την κατασκευή του Τραμ. Με κίτρινο βέλος σημειώνεται η θέση όπου εντοπίστηκε ο αγαλακτικός θησαυρός του Πειραιά (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠΝ).

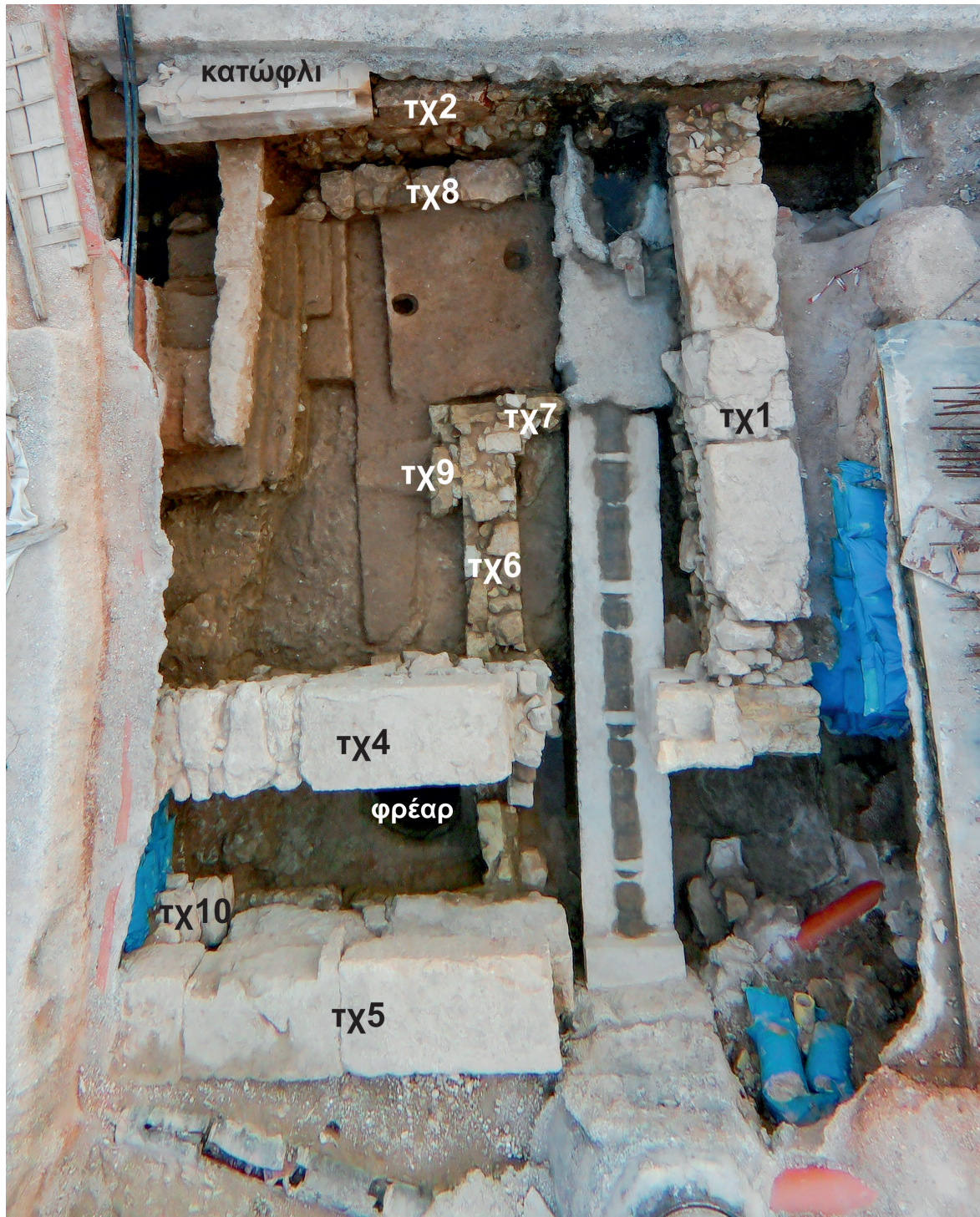
ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΔΙΕΤΙΑΣ 2016–2018

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η προκαταρκτική παρουσίαση της σωστικής αρχαιολογικής έρευνας που διεξήχθη στην συμβολή των οδών Βασιλέως Γεωργίου Α' και Φίλωνος στο πλαίσιο του έργου της επέκτασης της γραμμής του Τραμ από το Φάληρο στον Πειραιά (Εικ. 2). Η παρουσίαση εστιάζει στα στοιχεία που αφορούν τον χώρο και τον χρόνο τοποθέτησης των γλυπτών, συμβάλλοντας ελπίζουμε στην ερμηνεία του ευρήματος. Αντιθέτως, δεν αποτελεί αντικείμενο η τεχνολογική εξέταση των γλυπτών (Dontas 1982, 1986; Palagia 1997, 2016 όπου και οι σχετικές παραπομπές).

Εξαιτίας του προγραμματισμού και των χαρακτηριστικών του τεχνικού έργου, η ανασκαφή έγινε σε τέσσερις διαφορετικές χρονικές φάσεις, από τον Φεβρουάριο του 2016 μέχρι τον Απρίλιο του 2018, με ό,τι συνεπάγεται αυτό για την δυσκολία της ανασύνθεσης των δεδομένων. Επιπλέον, όπως αποδείχτηκε, η περιοχή ήταν ιδιαίτερα πληγωμένη από τα δίκτυα κοινής ωφελείας και τα έργα οδοποιίας που ακολούθησαν την ανασκαφή του 1959 μέχρι και τις μέρες μας.

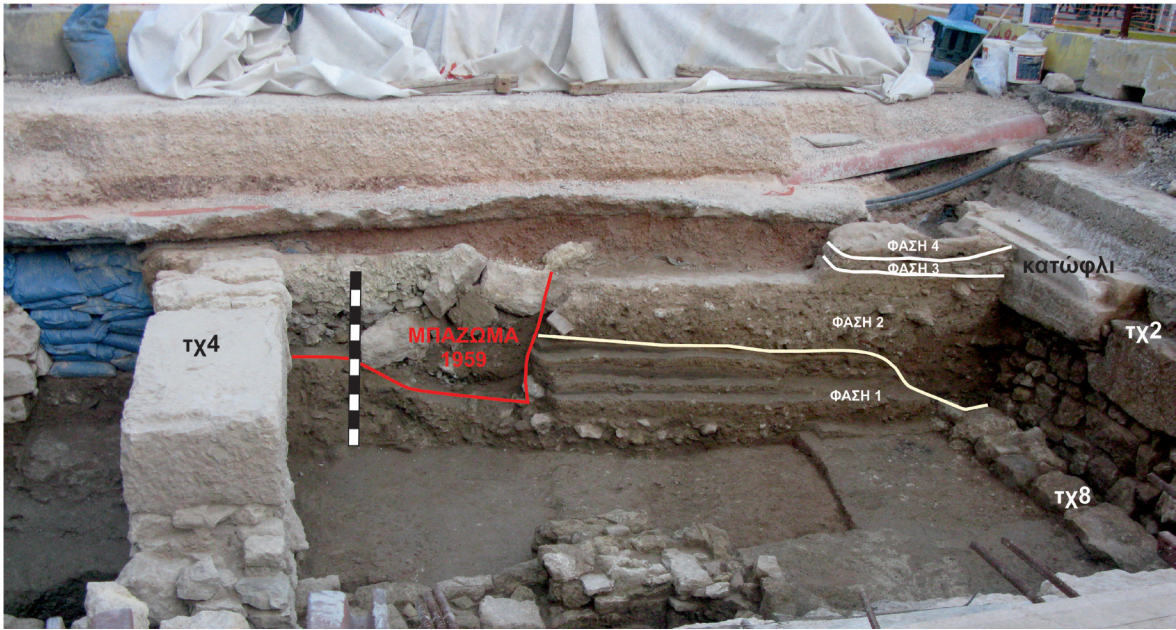
Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής του 1959, τα γλυπτά βρέθηκαν σε επαφή και παράλληλα στον άξονα του νότιου τοίχου ενός δωματίου. Στην σύντομη έρευνα του 1959 ανασκάφηκε μόνο το νότιο τμήμα του δωματίου, χώρος εμβαδού 5,70 μ. Α/Δ x 2,30 μ. Β/Ν, διότι οι παλιές σιδηροτροχιές του Τραμ δεν επέτρεψαν την προς βορρά επέκταση του σκάμματος. Σχεδόν 60 χρόνια αργότερα, η κατασκευή της νέας γραμμής του Τραμ επέτρεψε ό,τι δεν κατέστη δυνατό τότε, δηλαδή την αποκάλυψη του βόρειου μισού τμήματος του δωματίου, καθώς και τμήματος του κτιρίου στο οποίο ανήκε.

Η πρόσφατη ανασκαφή αποκάλυψε όλη την έκταση του δωματίου, εσωτερικών διαστάσεων 5,70 μ. x 4,55 μ. (26 τ.μ.). Αφαιρέθηκε η επιχωμάτωση του σκάμματος του 1959 αλλά και σύγχρονες επιχώσεις από τις

Εικ. 3α. Το δωμάτιο εύρεσης των γλυπτών μετά την ανασκαφή του ΤΡΑΜ, κάτοψη (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

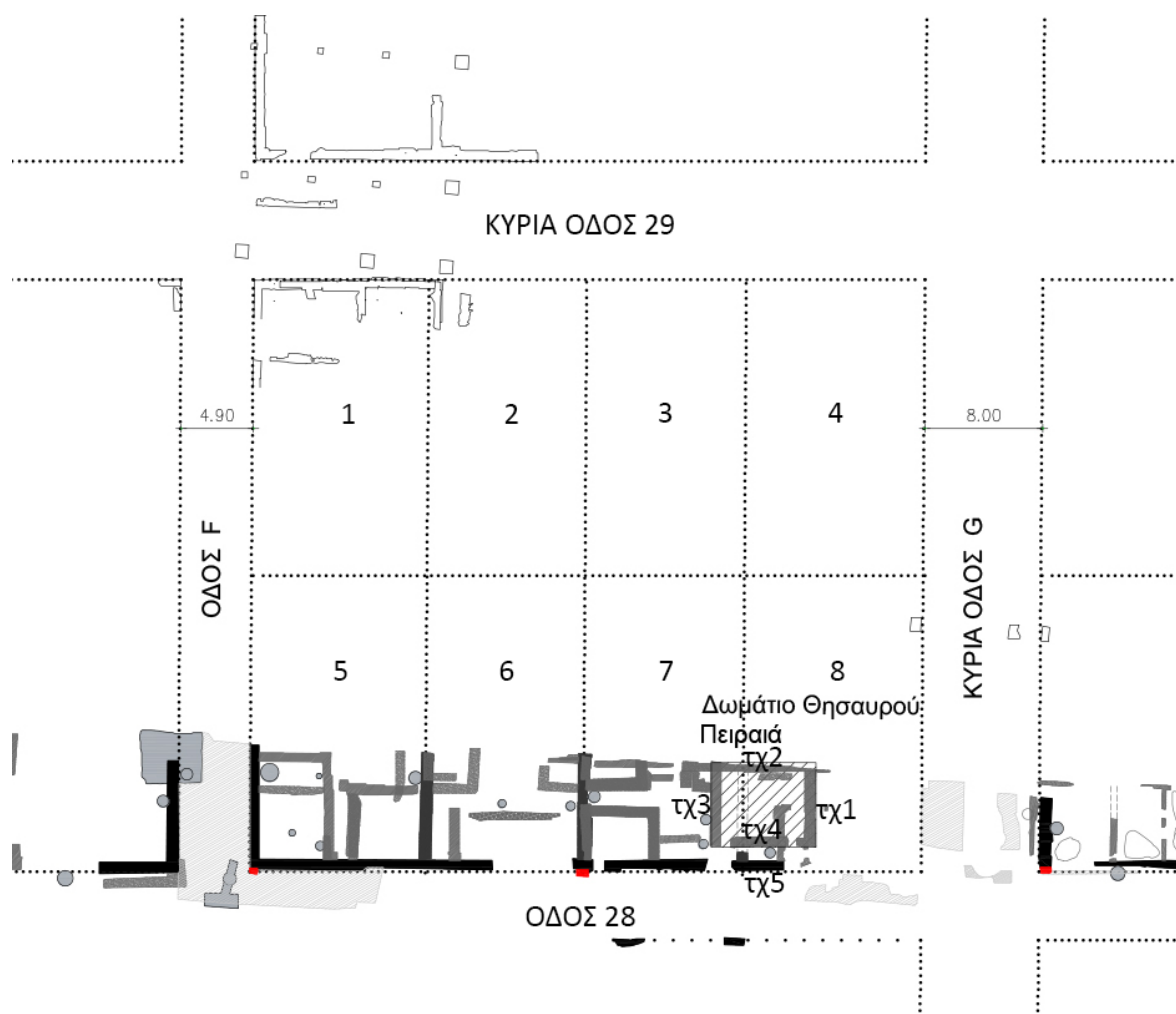
εργασίες τοποθέτησης δικτύων κοινής ωφελείας που έγιναν τις μετέπειτα δεκαετίες και κατέστρεψαν μέρος των αρχαίων επιχώσεων αλλά και το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού τοίχου του δωματίου (τχ3). Διαπιστώθηκε ότι αδιατάρακτα αρχαία στρώματα είχαν απομείνει μόνο στο Β/ΒΔ τμήμα του χώρου σε έκταση διαστάσεων περίπου 2,70 μ. x 2,90 μ. Επιπλέον, η πρόσφατη ανασκαφή επεκτάθηκε σε βάθος σε όλη την έκταση του δωματίου, σε σημεία όπου δεν υπήρχαν νεώτερες επεμβάσεις, και διαπιστώθηκαν τέσσερις φάσεις χρήσης του χώρου (Εικ. 3, 4).

Εικ. 3β. Το δωμάτιο εύρεσης των γλυπτών μετά την ανασκαφή του TRAM και στρωματογραφία (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

Εικ. 4. Ο χώρος εύρεσης των γλυπτών (Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας). Σημαίνεται η αρίθμηση των τοίχων μετά την πρόσφατη ανασκαφή του Τραμ.

Εικ. 5. Η θέση του δωματίου στο οικοδομικό τετράγωνο της ιπποδάμειας χάραξης μετά τις πρόσφατες ανασκαφές για την επέκταση του Τραμ (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

Την παλαιότερη χρήση του χώρου (φάση 1) μαρτυρούν τα αποσπασματικά σωζόμενα θεμέλια τοίχων δύο οικοδομικών επισκευών και τέσσερα επάλληλα δάπεδα που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 5ου μέχρι και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Σε αυτήν την φάση ανήκουν τα σπαράγματα των θεμελίων των τοίχων τχ6, τχ7, τχ8 και τχ9 που σχετίζονται με βοηθητικούς χώρους στην αυλή μίας πειραιώτικης οικίας, με το φρέαρ πηγαδιού, με την πρώτη κατασκευή του νότιου περιμετρικού τοίχου του οικοδομικού τετραγώνου (τχ5), καθώς και με το ελάχιστο σωζόμενο τμήμα της μεσοτοιχίας (τχ10) των οικοπέδων 7 και 8 (Εικ. 3, 4, 5). Συλλέχτηκε χαρακτηριστική κεραμική της περιόδου, όπως μελαμβαφή πινάκια, μελαμβαφείς σκύφοι και άβαφα σκεύη καθημερινής χρήσης.

Στην επόμενη φάση χρήσης του χώρου (φάση 2) καταργείται η μεσοτοιχία (τχ10) και οικοδομείται το ευρύχωρο δωμάτιο των 26 τ.μ. Για την θεμελίωση των τοίχων ανοίχτηκε τάφρος στα δάπεδα της κλασικής περιόδου και κατασκευάστηκε ισχυρό θεμέλιο από αργολιθοδομή και λιθόπλινους, το οποίο εδράζεται στον βράχο (τχ1, τχ2, τχ3, τχ4) (Εικ. 3, 4). Κατά τις ανασκαφές του Τραμ εντοπίστηκε μόνο το βόρειο άκρο του δυτικού τχ3, ενώ το νότιο άκρο του ίδιου τοίχου που απεικονίζεται στις φωτογραφίες του 1959 καταστράφηκε σε άγνωστη χρονική περίοδο κατά τις εργασίες διέλευσης καλωδίων της ΔΕΗ. Το ύψος του θεμελίου είναι 1,20 μ. και το πλάτος 0,70 μ. Για την στήριξη του θεμελίου έγινε επιχωμάτωση ύψους 0,40 μ. που ξεκινά από την ανώτερη στάθμη των κλασικών δαπέδων και φτάνει περίπου μέχρι την ανώτερη επιφάνεια του θεμελίου. Συλλέχτηκαν όστρακα από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης (μαγειρικά σκεύη, λεκάνες και αμφορείς),

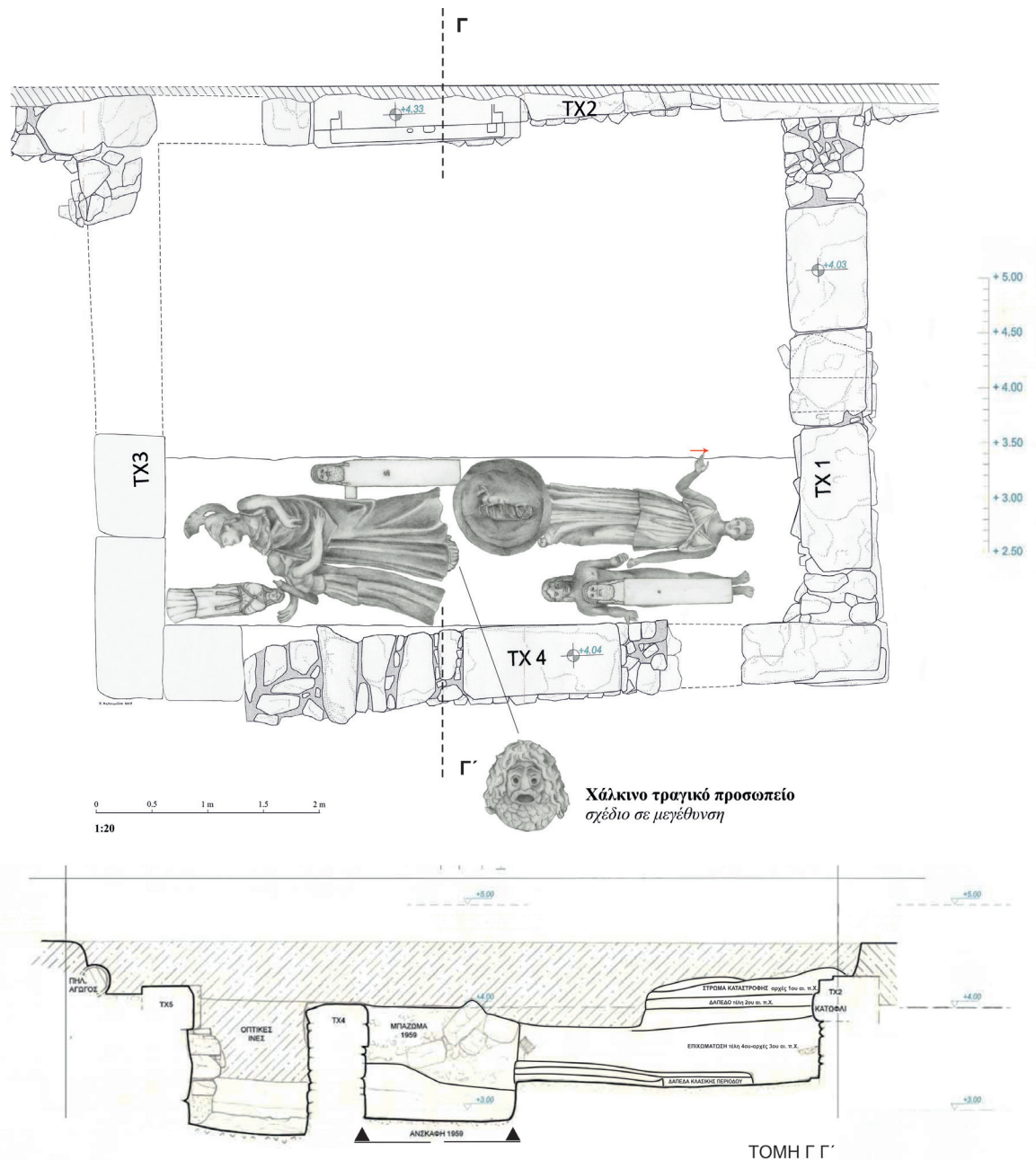
Εικ. 6. Κεραμική από το εγκαίνιο κατά την θεμελίωση του δωματίου του ελληνιστικού κτηρίου (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΝ).

μελαμβαφή πινάκια και άωτα σκυφίδια (echinus bowl) που χρονολογούνται την περίοδο 310 π.Χ. έως 275 π.Χ. Σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του θεμελίου του τχ1 και στο επίπεδο της τάφρου θεμελίωσης βρέθηκε πυρά/εγκαίνιο (Εικ. 6), τα σκεύη της οποίας χρονολογούνται μεταξύ 325–275 π.Χ. (Ρεϊζίδου και Μαυροειδή 2019). Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι η συγκεκριμένη πυρά σχετίζεται με την θεμελίωση του δωματίου και ίσως και την δημιουργία του ελληνιστικού κτηρίου στο οποίο ανήκει, πρακτική γνωστή κατά την θεμελίωση κτιρίων στην Αθήνα (Rotroff 2013).

Από το στρώμα της επιχωμάτωσης για τη θεμελίωση του δωματίου συλλέχτηκαν τα ακόλουθα νομίσματα, τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στο Παράρτημα: χαλκούς Ερμιόνης του 360–325–320/10 π.Χ. (ΜΠ 20676), χάλκινο νόμισμα των τελών του 4ου – αρχών του 3ου αι. π.Χ. (ΜΠ 19601), χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας (ΜΠ 19602), χάλκινο νόμισμα Αθηνών του 330–322/317 π.Χ. (ΜΠ 19603), χάλκινο νόμισμα Αθηνών αρκετά φθαρμένο του 350–322/317 π.Χ. (ΜΠ 20680) και χάλκινο νόμισμα Αθηνών του 322–317–307 π.Χ. (ΜΠ 19605) (βλ. Παράρτημα).

Πάνω από το στρώμα της επιχωμάτωσης διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός μόνο δαπέδου με το υπόστρωμά του (φάση 3). Το δάπεδο βρέθηκε σε βάθος -1,07 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα της Βασιλέως Γεωργίου Α', στην ίδια περίπου στάθμη με την ανώτερη επιφάνεια των θεμελίων των τχ1, τχ2, τχ3 και τχ4, και μόλις 0,24 μ. πιο χαμηλά από το κατώφλι (βάθος -0,84μ), το οποίο βρίσκεται σε έκκεντρη θέση στον βόρειο τχ2 (Εικ. 3, 5). Το κατώφλι μήκους 1,82 μ. αντιστοιχεί σε δίφυλλη θύρα που άνοιγε προς το εσωτερικό του δωματίου. Από το υπόστρωμα του δαπέδου συλλέχτηκαν ερυθροβαφή όστρακα κεραμικής του τέλους του 2ου αι. π.Χ. και χάλκινο νόμισμα Αθηνών που χρονολογείται στο 270–261 π.Χ. (ΜΠ 19610).

Μετά τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα και με βάση το φωτογραφικό υλικό από το αρχείο του Μαστροκώστα διαπιστώνεται ότι τα γλυπτά άρχισαν να εμφανίζονται σε βάθος περίπου -1 μ., το οποίο αντιστοιχεί στο βάθος εμφάνισης του δαπέδου του τέλους του 2ου αι. π.Χ. και της ανώτερης επιφάνειας των θεμελίων των τοίχων του δωματίου. Επιπλέον, εκτιμάται ότι ο Απόλλωνας και η μικρή Άρτεμη εδράζονταν σε βάθος -1,60 μ., ενώ η Αθηνά και η μεγάλη Άρτεμη σε βάθος -1,80/-1,90 μ. Συνεπώς, τα γλυπτά δεν

Εικ. 7. Κάτοψη του δωματίου και σχεδιαστική αναπαράσταση του τρόπου τοποθέτησης του αγαλματικού θησαυρού και στρωματογραφία (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

τοποθετήθηκαν επί του δαπέδου του δωματίου αλλά βαθύτερα, σε όρυγμα του οποίου ο πυθμένας δεν είναι ενιαίος, καθώς οι στάθμες του διαφοροποιήθηκαν ανάλογα το μέγεθος του αντικειμένου που τοποθετήθηκε σε κάθε θέση. Παρατηρήθηκε επίσης ότι στο δάπεδο έγινε εκσκαφή με κατωφερή κλίση από το κέντρο προς τον νότιο τοίχο του δωματίου, πιθανότατα για την ασφαλή και εύκολη καταβίβαση των γλυπτών εντός του ορύγματος.

Όπως απεικονίζεται στις φωτογραφίες του 1959 και στην σχεδιαστική αναπαράσταση που προτείνεται, τα γλυπτά είχαν τοποθετηθεί οργανωμένα σε δύο ομάδες σε χώρο μήκους 5,70 μ. και πλάτους περίπου 1,50 μ. (Εικ. 7). Στα δυτικά τοποθετήθηκαν η Αθηνά που έφερε στην αγκαλιά της την μικρή Άρτεμη, δίπλα τους βορειότερα μία ερμαϊκή στήλη, πίσω από το κεφάλι της Αθηνάς η Άρτεμη Κινδυάς και το τραγικό προσωπείο μέσα στο πέπλο της Αθηνάς. Στα ανατολικά βρισκόταν ο Απόλλωνας, στην αγκαλιά του οποίου είχε τοποθετηθεί μία

δεύτερη ερμαϊκή στήλη, δίπλα του και βορειότερα η μεγάλη Άρτεμη σε παράλληλο άξονα αλλά με αντίθετο προσανατολισμό και πάνω από τα κάτω άκρα της και εν μέρει πάνω από την ερμαϊκή στήλη είχε τοποθετηθεί η χάλκινη ασπίδα. Ο Παπαδημητρίου σημειώνει στο ημερολόγιο της ανασκαφής και απεικονίζει σε ένα πρόχειρο σκαρίφημα ότι νότια είχε τοποθετηθεί η Άρτεμη και βόρεια ο Απόλλωνας με την ερμαϊκή στήλη. Ωστόσο, οι φωτογραφίες της ανασκαφής από το αρχείο Μαστροκώστα διαψεύδουν την πληροφορία του Παπαδημητρίου. Η σύγχυση του τελευταίου πιθανότατα οφείλεται στο γεγονός ότι, όπως ο ίδιος σημειώνει στο ημερολόγιο, δεν ήταν παρών κατά την αποκάλυψη του Απόλλωνα και της Άρτεμης αλλά μετέβη στον Πειραιά το απόγευμα της 18ης Ιουλίου, κατά την μεταφορά των γλυπτών στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά.

Σύμφωνα με την παρουσίαση της στρωματογραφίας της ανασκαφής από τον Παπαδημητρίου, κάτω από το κατάστρωμα της Βασιλέως Γεωργίου Α' διέκρινε στρώμα νεότερο διαταραγμένο πάχους 0,50 μ. Ακολουθούσε στρώμα χρώματος με σπασμένες κεραμίδες στέγης πάχους 0,10 μ. και από κάτω στρώμα μαύρου χρώματος πάχους περίπου 0,15 μ. που κάλυπτε τα γλυπτά. Ομοίως, ο Μαστροκώστας αναφέρει ότι πάνω από την κόρη (μεγάλη Άρτεμη) και από την χάλκινη ασπίδα υπήρχε στρώμα στάχτης και κάρβουνων πάχους έως 25 εκ. και από πάνω θραύσματα κεράμων στέγης.

Παρόμοια διαδοχή των στρωμάτων παρατηρήθηκε στην πρόσφατη ανασκαφή στο βόρειο μισό τμήμα του δωματίου, ενώ επιπλέον αποκαλύφθηκε με σαφήνεια και το δάπεδο του δωματίου. Συγκεκριμένα, πάνω από το κατώφλι και το δάπεδο υπήρχε στρώμα με καμένες πλίθρες, απανθρακωμένα ξύλα, μάζες ασβεστοκονιάματος, στάχτη και λεπτές στρώσεις μαύρου χρώματος, το οποίο σφράγιζε ένα στρώμα θραυσμένων κεράμων στέγης (Εικ. 8). Διαπιστώθηκε ότι το στρώμα καταστροφής (φάση 4) συνέχιζε νοτιότερα, προς τον χώρο τοποθέτησης των γλυπτών, πιο βαθιά από την στάθμη του δαπέδου, γεγονός που υποδηλώνει ότι μετά την τοποθέτηση των γλυπτών δεν αποκαταστάθηκε το δάπεδο.

Από το στρώμα καταστροφής συλλέχτηκε κεραμική τυπική του ύστερου 2ου / πρώιμου 1ου αι. π.Χ., όπως όστρακα ανάγλυφων σκύφων με μακριά πέταλα, μία κύλικα τύπου Κω-Κνίδου (Εικ. 9) και νομίσματα της ίδιας περιόδου (βλ. Παράρτημα). Τα παραπάνω ευρήματα χρονολογούν το στρώμα καταστροφής (φάση 4) στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Την ίδια χρονολόγηση είχε προτείνει και ο ανασκαφέας Ευθύμιος Μαστροκώστας βασιζόμενος σε αθηναϊκό χάλκινο νόμισμα με το σύμβολο του Μιθριδάτη του Ευπάτορος στον οπισθότυπο, το οποίο χρονολογείται το 87/86 π.Χ. (Varoucha-Christodoulou 1960, 500, πίν. 10, 5· Kroll 1993, 66, 69–71, αρ. 97, πίν. 9), και το οποίο βρέθηκε, όπως ο ίδιος αναφέρει στις πρόχειρες σημειώσεις του, «πάνω από τα πόδια του κούρου προς το μέρος της κόρης και κάτω από την επιφάνεια της ερμαϊκής στήλης».

Κατά τις πρόσφατες ανασκαφές συλλέχτηκαν από το στρώμα καταστροφής δύο επιπλέον χάλκινα νομίσματα Αθήνας του 2ου αι. π.Χ. (βλ. Παράρτημα): ένα χάλκινο νόμισμα που χρονολογείται περίπου το 140 π.Χ. (ΜΠ 19606) και ένα χάλκινο νόμισμα που βρέθηκε πάνω στο κατώφλι του οικοδομήματος και χρονολογείται μεταξύ 130–90 π.Χ. περίπου (ΜΠ 19607).

Για την κατοπινή ιστορία του χώρου δεν υπάρχουν στοιχεία, καθώς πάνω ακριβώς από το στρώμα καταστροφής ακολουθεί το υπόστρωμα της σύγχρονης οδού.

ΤΟ ΧΩΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΘΗΣΑΥΡΟΥ ΤΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ

Οι πρόσφατες ανασκαφές επί της οδού Βασιλέως Γεωργίου Α', από την συμβολή της με την οδό Φίλωνος μέχρι την οδό Εθνικής Αντιστάσεως, τεκμηριώνουν ότι το δωμάτιο εντός του οποίου είχαν τοποθετηθεί τα γλυπτά βρίσκεται στην νότια νησίδα ενός τυπικού οικοδομικού τετραγώνου του αρχαίου Πειραιά. Το οικοδομικό τετράγωνο οικοδομήθηκε στο τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π. Χ. και η χρήση του είναι συνεχής τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Στην ίδια χρονολόγηση των οικιστικών καταλοίπων είχε καταλήξει και ο Παπαδημητρίου (Paraskevaïdis 1961, 137). Πάνω από τις αρχαίες επιχώσεις του 1ου αι. π.Χ. ακολουθούσε το υπόστρωμα της σύγχρονης οδού Βασιλέως Γεωργίου Α'.

Εικ. 8. Το κατώφλι και το στρώμα καταστροφής (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΝ).

Κατά την κλασική περίοδο, το οικοδομικό τετράγωνο θα ήταν διαιρεμένο σε οχτώ ιδιοκτησίες διαταγμένες σε δύο σειρές των τεσσάρων (Εικ. 5). Ερευνήθηκε η νότια ζώνη των τεσσάρων όμορων οικοπέδων του οικοδομικού τετραγώνου έκτασης 320 τ.μ., που αντιστοιχεί στους χώρους των αυλών (ιδιοκτησίες 5, 6, 7, 8). Αποκαλύφθηκαν στεγασμένοι χώροι, δάπεδα αυλών, πηγάδια, δεξαμενές, καθώς και λάκκοι και δύο μικρές

Εικ. 9. Κεραμική από το στρώμα καταστροφής του δωματίου (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΝ).

κατασκευές, πιθανότατα κλίβανοι, στις ιδιοκτησίες 5 και 6 που μαρτυρούν την εργαστηριακή χρήση του χώρου (Ψαράκη 2017).

Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. συντελέστηκαν αλλαγές στην οργάνωση του χώρου. Στον χώρο της ιδιοκτησίας 5 καταργήθηκαν οι στεγασμένοι χώροι που βρίσκονταν στον χώρο της αυλής και διαπιστώνεται η εργαστηριακή πιθανότατα χρήση του υπαίθριου πλέον χώρου με την παρουσία δύο μικρών κλιβάνων. Οι πρώην ανεξάρτητες ιδιοκτησίες 6, 7 και 8 της κλασικής περιόδου συνενώνονται καθώς οι μεταξύ τους μεσοτοιχίες καταργούνται, με αποτέλεσμα τουλάχιστον οι τρεις ιδιοκτησίες της νότιας νησίδας του οικοδομικού τετραγώνου να αποτελέσουν στο εξής ένα ενιαίο μεγάλο κτίριο. Το αποκαλυφθέν τμήμα αυτού του ελληνιστικού κτιρίου αποτελείται από στεγασμένους χώρους που πλαισιώνονται από διαδρόμους πλάτους 1 μ. που συνδέουν αύλειους χώρους. Στη μεσοτοιχία μεταξύ των πρώην ιδιοκτησιών 6 και 7 δημιουργήθηκε θυραίο άνοιγμα και διαμορφώθηκε διάδρομος που συνέδεε τις αυλές των δύο πρώην όμορων κλασικών οικοπέδων, ενώ η μεσοτοιχία μεταξύ των κλασικών ιδιοκτησιών 7 και 8 ισοπεδώθηκε. Από την συγκεκριμένη μεσοτοιχία σώθηκε μόνο το σημείο σύνδεσής της με τον νότιο περιμετρικό τοίχο του οικοδομικού τετραγώνου (τχ10) (Εικ. 3, 4, 5). Το δωμάτιο, στο οποίο βρέθηκαν τα γλυπτά, οικοδομήθηκε πάνω από την θέση της προϋπάρχουσας μεσοτοιχίας, καταλαμβάνοντας χώρο από τις προγενέστερες αυλές των δύο όμορων κλασικών οικοπέδων, και πλαισιώθηκε στα ανατολικά και στα δυτικά από λιθόστρωτες αυλές. Μεταξύ του νότιου τοίχου του δωματίου (τχ4) και του νότιου περιμετρικού τοίχου του οικοδομικού τετραγώνου (τχ5) δημιουργείται διάδρομος πλάτους 1 μ. Στην αυλή που διαμορφώθηκε στα δυτικά αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα λιθόστρωτα δάπεδα της ελληνιστικής περιόδου, πηγάδι και δεξαμενή, καθώς και επιμελημένος μονολιθικός αγωγός ομβρίων που καταλήγει στην αρχαία οδό 28 (για την αρίθμηση των αρχαίων οδών υιοθετείται η πρόταση των Hoerfner και Schwandner 1994, εικ. 14, 17–9). Ο χώρος της αυλής στα ανατολικά δεν ερευνήθηκε επαρκώς στο πλαίσιο του έργου της επέκτασης του Τραμ' ωστόσο, από τις φωτογραφίες του 1959 φαίνεται ότι θα υπήρχε λιθόστρωτο δάπεδο.

Η πρόσβαση στο δωμάτιο, όπου βρέθηκε ο αγαματικός θησαυρός, γινόταν από το άνοιγμα στον βόρειο τοίχο (τχ. 2), από το εσωτερικό δηλαδή του κτιρίου, μέσω της δίφυλλης θύρας, της οποίας το μεγάλο πλάτος του ανοίγματος (1,35 μ.) επέτρεψε τη μεταφορά των γλυπτών εντός του δωματίου. Ο χώρος βορείως του δωματίου δεν ερευνήθηκε, καθώς εκτείνεται πέραν του διαγράμματος του τεχνικού έργου. Αποκαλύφθηκε μόνο τμήμα της ανώτερης σωζόμενης επιφάνειάς του τχ.2, η νότια όψη του και το δυτικό πέρασ του. Το αποκαλυφθέν μήκος

Eickstedt 1991, 157). Η οδός G πιθανότατα αποτελεί το όριο μεταξύ της ζώνης του Εμπορίου και του κατοικήσιμου χώρου της πόλης (για τις στοές του Εμπορίου και προτεινόμενο σχεδιάγραμμα βλ Σταϊνχάουερ 2012, 81–92). Συνεπώς, το οικοδομικό τετράγωνο, στο οποίο βρίσκεται το δωμάτιο όπου βρέθηκε ο αγαματικός θησαυρός, βρίσκεται πολύ κοντά στο Εμπόριο, αν θεωρήσουμε ότι η ζώνη του Εμπορίου θα σταματούσε είτε στην Πλατεία Οδό 27 είτε στην Οδό 28 (Εικ. 10). Στην περιοχή ανάμεσα στις οδούς 27 και 28, εντός του σημερινού Τινάνειου Κήπου και σε σκάμμα επί της οδού Φίλωνος, οι ανασκαφές του Δραγάτη αποκάλυψαν θεμέλια ισχυρής κατασκευής, τα οποία ο ανασκαφέας τότε απέδωσε σε μία από τις Στοές του Εμπορίου (Δραγάτης 1911, 145). Τέλος, ίσως πρόκειται για το τελευταίο οικοδομικό τετράγωνο πριν την λιμενική ζώνη του Κανθάρου, καθώς οι ανασκαφές του TRAM έδειξαν ότι δυτικά της Οδού F τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα περιορίζονται σε χώρο που θα καταλάμβανε μόνο η ανατολική ιδιοκτησία/οικόπεδο ενός οικοδομικού τετραγώνου και δεν επεκτείνονται δυτικότερα.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι το συγκρότημα, στο οποίο τοποθετήθηκαν τα γλυπτά, βρίσκεται στην οικιστική ζώνη της πόλης, στο κέντρο της αρχαίας πόλης και σε μικρή απόσταση από δύο νευραλγικούς τομείς της: το θρησκευτικό κέντρο με το τέμενος του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Σώτειρας και τον ναό του Διονύσου, καθώς και το οικονομικό κέντρο με την ζώνη του Εμπορίου στο λιμάνι του Κανθάρου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πρόσφατη ανασκαφή αποδεικνύει ότι τα γλυπτά τοποθετήθηκαν εντός ορθογώνιου ορύγματος που ανοίχτηκε στο δάπεδο ενός ευρύχωρου και ασφαλούς δωματίου ενός μεγάλου ελληνιστικού κτιρίου. Το δάπεδο χρονολογείται στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. και επομένως η τοποθέτηση των γλυπτών αποτελεί μεταγενέστερο συμβάν. Αν και υπήρξε ιδιαίτερη μέριμνα για την τοποθέτηση των γλυπτών, εντούτοις η κάλυψη τους θα ήταν πρόχειρη, καθώς δεν αποκαταστάθηκε το δάπεδο του δωματίου. Το όρυγμα όπως και το εναπομείναν δάπεδο του δωματίου και το κατώφλι καλύφθηκαν από στρώμα καταστροφής που χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.. Αυτή η χρονολόγηση συμφωνεί με εκείνη των ανασκαφών του 1959 και καθιστά ως το πιο πιθανό ενδεχόμενο τον συσχετισμό του συμβάντος της συγκέντρωσης των γλυπτών με την πολιορκία και καταστροφή του Πειραιά από τον Σύλλα το 86 π.Χ.

Από την θέση και τον τρόπο τοποθέτησης των γλυπτών είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ένα συμβάν απόκρυψης. Αν και οι μεγάλες διαστάσεις του δωματίου (26 τ.μ.) θα επέτρεπαν την άνετη και κατά παράταξη διάταξή τους σε χώρο μεγαλύτερου εμβαδού, εντούτοις εναποτέθηκαν σε όρυγμα 8,55 τ.μ. με προφανή την πρόθεση για οικονομία χώρου, χρόνου και κόπου κατά την εκσκαφή, στοιχείο που μαρτυρά την χρονική πίεση κατά την τοποθέτησή τους. Ο τρόπος τοποθέτησής τους προσιδιάζει εκείνον μίας ομαδικής ταφής ατόμων που, εξαιτίας ενός τραγικού συμβάντος, πέθαναν ταυτόχρονα και επομένως θάφτηκαν μαζί υπό πίεση αλλά με φροντίδα. Η ενδεχόμενη συνύπαρξη των γλυπτών, συμπεριλαμβανομένων και των ερμαϊκών στηλών, σε κάποιο ιερό του Πειραιά δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ούτε να αποκλειστεί και επομένως δεν δύναται να ερμηνευτεί η συγκρότηση του συγκεκριμένου συνόλου. Ειδικότερα για την παρουσία των δύο ερμαϊκών στηλών στον συγκεκριμένο αγαματικό θησαυρό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι από την εποχή του Ιππάρχου και εξής η ερμαϊκή στήλη δεν αποτελούσε απλά ενεπίγραφο φαλλικό όρο (μνήμα Ιππάρχου), αλλά εξελίχθηκε σε λατρευτικό άγαλμα του ίδιου του θεού. Πολλά είναι τα παραδείγματα της λατρείας στην Αγορά και την Ακρόπολη (Ερμής Αγοραίος, Προπυλαίος). Η ερμαϊκή στήλη ήταν αντικείμενο λατρείας που δεχόταν αιματηρές και αναίμακτες προσφορές και στολιζόταν με στεφάνια και κλαδιά και επιτρεπόταν στους πιστούς να την αγγίξουν την ώρα των τελετών και των προσευχών. Από τον 4ο αι. π.Χ. και στην ελληνιστική εποχή κυρίως, εντάχθηκε στη σφαίρα της λατρείας του Διονύσου και της Αφροδίτης. Οι στήλες, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, ήταν τοποθετημένες σε αρχιτεκτονικές κατασκευές εντός του τέμενους, σε ναϊσκάρια, εξέδρες και πρόθυρα (Rückert 1998, 224–25).

Είναι συνεπώς βέβαιο ότι οι ίδιες ιστορικές συνθήκες και συγκεκριμένα το ίδιο γεγονός προκάλεσε την συγκρότηση αυτού του ετερόκλητου συνόλου ιερών κειμηλίων και την απόκρυψή του ως την ενδεδειγμένη λύση για την προστασία τους. Το πολύτιμο θησαύρισμα, όχι μόνο εξαιτίας της καλλιτεχνικής αξίας των χάλκινων αγαλμάτων και της οικονομικής αξίας του υλικού κατασκευής τους, αλλά πρωτίστως λόγω του συμβολικού τους νοήματος, έπρεπε να σωθεί από την λεηλασία των εισβολέων. Τα αγάλματα, τα οποία έχουν αποσπαστεί από τις βάσεις τους (Palagia 1997, 178, 2016, 237), θα μεταφέρθηκαν πιθανότατα από ένα ή περισσότερα ιερά του Πειραιά, καθώς δεν υπάρχει σοβαρός λόγος να αμφισβητήσουμε ότι ήταν στημένα στον Πειραιά.

Το κρίσιμο ερώτημα που παραμένει προς το παρόν αναπάντητο είναι ποια ήταν ακριβώς η λειτουργία του ελληνιστικού κτιρίου και γιατί επιλέχτηκε το συγκεκριμένο δωμάτιο για την απόκρυψη των πολύτιμων τεχνουργημάτων. Το μεγαλύτερο τμήμα του συγκροτήματος παραμένει ανεξερεύνητο και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα δεν είναι αποκαλυπτικά της λειτουργίας του. Ωστόσο, τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του δωματίου και η θέση του συγκροτήματος στο κέντρο της πόλης υποδηλώνουν ότι πρόκειται για ένα κτίριο πιθανότατα ειδικών λειτουργιών, αντίστοιχο με εκείνο της Λέσχης των Διονυσιαστών, και γι' αυτό επιλέχτηκε ως χώρος απόκρυψης ορισμένων ιερών κειμηλίων του Πειραιά.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Εκφράζονται ευχαριστίες προς τον κ. Βασίλειο Πετράκο, Γενικό Γραμματέα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, για την παραχώρηση αντιγράφου του Ημερολογίου της ανασκαφής που συνέταξε ο Ιωάννης Παπαδημητρίου, και προς τον κ. Αθανάσιο Θέμο, Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, για την άδεια πλήρους πρόσβασης στο αρχείο του Ευθύμιου Μαστροκώστα και για την παραχώρηση αντιγράφων των σημειώσεων του και φωτογραφιών. Επίσης, εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας προς την αρχαιολόγο και σχεδιάστρια κα. Καλλιόπη Μουτσοπούλου που εκπόνησε την σχεδιαστική αναπαράσταση του τρόπου τοποθέτησης του αγαματικού θησαυρού, τον φωτογράφο της ΕΦΑΠΝ κ. Γιάννη Ασβεστά, καθώς και την Διεύθυνση του Νομισματικού Μουσείου για την φωτογράφιση των νομισμάτων. Οι φωτογραφίες και τα σχέδια ανήκουν στο Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων (© ΥΠΠΟ / Credit Line: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

- Χαλκούς Ερμιόνης (ΜΠ 20676), βάρους 2,13 γρ. και διαμέτρου 14,9 χλ. του 360–325–320/10 π.Χ. Φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή της Δήμητρας Χθονίας προς τα α., το ιερό της οποίας βρισκόταν κατά τον Πανσανία στο όρος Πρων (Κορινθιακά ΙΙ', 35, 4–8). Η θεά φέρει κόμμωση που αποτελείται από μακριούς στρεπτούς βοστρύχους και φορά στεφάνι σίτου. Στην οπίσθια όψη εικονίζεται πυρσός μέσα σε στεφάνι σίτου και το μονογράφημα Ε–Ρ που αποτελεί την συντομογραφία της γενικής του εθνικού της πόλης ΕΡ (ΜΙΟΝΕΩΝ). Το νόμισμα ανήκει στην πρώτη ομάδα και στην πρώτη έκδοση της νομισματικής παραγωγής της πόλης που είναι σημαντική από άποψη μεγέθους έκδοσης νομισμάτων (Grandjean 1990,

32–33, πίν. VIII, d4-r6-d21-r21). Πέντε χάλκινα νομίσματα Ερμιόνης βρέθηκαν το 2013 σε δωμάτιο δημοσίου κτιρίου στον αρχαίο δήμο των Αλών Αιξωνίδων (σημερινή Βούλα) σε ανασκαφές της τότε ΚΣΤ'ΕΠΚΑ Πειραιώς και Νήσων μαζί με χάλκινα νομίσματα Αίγινας και Φθιώτιδων Θηβών και άλλα διάσπαρτα νομίσματα στο χώρο. Σύμφωνα με την ανασκαφέα (Γιαμαλίδη 2013, 23), το δίχωρο δωμάτιο που βρέθηκε το θησαυρικό σύνολο ταυτίζεται με το ταμείο ή θησαυρό, δηλαδή το χώρο φύλαξης των πολύτιμων αντικειμένων της εγκατάστασης. Επίσης, η εύρεση τους αποδεικνύει την αποδοχή ξενικού νομίσματος της ίδιας ονομαστικής αξίας και διαμέτρου (χαλκούς) με τα εγχώρια στο πλαίσιο των τοπικών εμπορικών συναλλαγών στις Αλές Αιξωνίδες. Η απόκρυψη του θησαυρού χρονολογήθηκε στο πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ και συνδέθηκε με τα γεγονότα του Χρεμωνιδείου Πολέμου (Γιαμαλίδη 2013, 22–5, εικ. 7–8, 12–13). Χάλκινα νομίσματα Ερμιονής βρέθηκαν επίσης στο ιερό του Διός στη Νεμέα (Κnapr 2005, 160–61, πίν. 23, 1836, 1856). Τα νομίσματα της Ερμιόνης φαίνεται πως κυκλοφόρησαν εντός και εκτός των ορίων της πόλης μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση κατάχωσης του θησαυρικού συνόλου στις Αλές Αιξωνίδες και τα νομίσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές στους αρχαίους Αλιείς (σημερινό Πόρτο Χέλι) (Κnapr 2005, 160 υποσ. 315). Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι το νόμισμα που βρέθηκε στην ανώτερη στρώση της επίχωσης τουωματίου των χαλκών καταχώθηκε το 290–280 π.Χ.

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 19601) των τελών του 4ου – αρχών του 3ου αι. π.Χ., βάρους 1,71 γρ. και διαμέτρου 12,3 χλ. αταύτιστης εκδίδουσας αρχής στην παρούσα φάση της μελέτης των νομισμάτων. Φέρει ως εμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλή προς τα δ. και ως οπισθότυπο βοοειδές προς τα δ. και το εθνικό της εκδίδουσας αρχής.

- Χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας (ΜΠ 19602). Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή της νύμφης Σαλαμίνας που φοράει στεφάνη προς τα δ. (Kroll 1993, πίν. 26, 640c-f, 641-642. 260). Στον οπισθότυπο απεικονίζεται η ασπίδα του Αίαντα με το σπαθί του εντός κολεού στο μέσο της και την επιγραφή [ΣΑ ΛΑ]. Η διάμετρος των χάλκινων κοπών της Σαλαμίνας κυμαίνεται μεταξύ 16–19 χλ. και βάρος 3–4 γρ. Πρόκειται

για την πιο ιδιόμορφη κοπή που κυκλοφόρησε εντός του αθηναϊκού κράτους. Η λατρεία της νύμφης Σαλαμίνας μαρτυρείται σε επιγραφή, στην οποία αναφέρεται ιδρυση αγάλματος της θεάς στην πόλη (IG II², 1955). Ο Head (1911, 392) υποστήριξε πως τα συγκεκριμένα νομίσματα εκδόθηκαν με αφορμή τη λατρεία του Αίαντα και της τέλεσης των Αιάντειων στο νησί. Η πρόταση του ωστόσο απορρίφθηκε αργότερα από την Taylor (1997, 187) καθόσον η λατρεία του Αίαντα είναι ήσσονος σημασία και μαρτυρείται για πρώτη φορά σε επιγραφές του 2ου αι. π.Χ που αφορούν τον εορτασμό των Αιάντειων από τους έφηβους της Σαλαμίνας και της Αθήνας. Μια άλλη ομάδα ερευνητών υποστήριξε πως πρόκειται για κοπές μικρής χρονικής περιόδου ανεξαρτησίας του νησιού από τους Αθηναίους, όταν το 317 π.Χ. κατέλαβε ο Κάσσανδρος το νησί και πιθανόν εγκατέστησε μακεδονικές φρουρές (Picard 1984, 292–93). Και αυτή η πρόταση καταρρίφθηκε, λόγω της παρουσίας νομισμάτων της Σαλαμίνας στις οικίες της Ολύνθου πριν από την καταστροφή της πόλης το 348 π.Χ. Η ποικιλία των σφραγίδων έδειξε πως πρόκειται για έκδοση μεγάλης διάρκειας (Kroll 2013, 109). Τα νέα ανασκαφικά δεδομένα του Κεραμεικού οδήγησαν στην ανατροπή και την αναθεώρηση της παραδοσιακής χρονολόγησης των χάλκινων κοπών της Σαλαμίνας από τον 4ο αι. π.Χ. στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας βρέθηκε σε παιδική

ταφή του 420 π.Χ. στην Ιερά Οδό (Heilige Strasse). Ένα δεύτερο νόμισμα Σαλαμίνας βρέθηκε στο δάπεδο της πρώτης ή της δεύτερης φάσης κατοίκησης της οικίας Ζ που βρισκόταν στον έσω Κεραμεικό δίπλα από την Ιερά Πύλη που καταστράφηκε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. από φωτιά (Kroll 2013, 109–12, εικ. 1–2). Χάλκινα νομίσματα Σαλαμίνας βρέθηκαν στις ανασκαφές της αρχαίας Αγοράς (Kroll 1993, 214–16, πίν. 26, 640c–f, 641–642. 260). Δεκαοχτώ νομίσματα Σαλαμίνας προέρχονται σε ένα πολύ σημαντικό νομισματικό θησαυρό που αποτελείται από σαράντα επτά χάλκινα νομίσματα, που ήλθε στο φως το 2004 σε ένα αρχαίο λατομείο στο χώρο του πρώην αερολιμένα του Ελληνικού (Αγαλλοπούλου 2018, 79–81, σχ. 1, εικ. 1, 82–3, 86, εικ. 7). Τέλος, χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας βρέθηκε σε θησαυρικό σύνολο που αποτελείται από τριάντα ένα χάλκινα και ένα αργυρό νόμισμα σε μια οικία κλασικών χρόνων στη Βούλα (Γιαμαλίδη 2013, 30, αρ. 27). Ο Kroll (2013, 114) πιστεύει ότι η ονομαστική του αξία αντιστοιχεί σε δικόλλυβον και στην αργυρή υποδιαίρεση του ενός τετάρτου του οβολού ή τεταρτημορίου, που ήταν η μικρότερη αργυρή υποδιαίρεση που έκοψε η Αθήνα τον 5ο αι. π.Χ. Επιπλέον, θεωρεί πως εκδόθηκε από την Σαλαμίνα κατόπιν άδειας του Αθηναϊκού Κράτους, προκειμένου να διευκολυνθούν οι εμπορικές συναλλαγές στην τοπική αγορά. Σταδιακά το νόμισμα κυκλοφόρησε στην Αττική και εκτός αυτής. Νομίσματα Σαλαμίνας βρέθηκαν επίσης σε ιερά, όπως στο ιερό του Διός στη Νεμέα και το Ιερό του Πανός και των Νυμφών στο Κωρύκειο Άντρον, τα οποία χρονολογεί βάσει της υπόθεσης της μικρής περιόδου ανεξαρτησίας του νησιού από την Αθήνα όταν την κατέλαβε ο Κάσσανδρος και εγκατέστησε μακεδονικές φρουρές στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. (Picard 1984, 290, εικ. 57, 292–93· Knapp 2005, 91, πίν. 8, 360–61). Χάλκινα νομίσματα Σαλαμίνας βρέθηκαν, τέλος, στις οικίες της αρχαίας Ολύμθου (Robinson 1933, αρ. 830· Robinson και Clement 1938, αρ. 1722).

- Χάλκινο νόμισμα Αθηνών (ΜΠ 19603) του 330–322/317 π.Χ., βάρους 2,56 γρ. και διαμέτρου 11,5 χλ. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς εν μέρει εκτός πετάλου (off flan) που φέρει αττικό κράνος διακοσμημένο με ανθέμια προς τα δ. και ζεύγος γλαυκών ενωμένες (δισώματη γλαύκα) σε μια κεφαλή κατενώπιον και την επιγραφή [ΑΘ]Ε, ως

οπισθότυπο. Η κεφαλή των δισώματων γλαυκών φέρει μικρή κυκλική σφραγίδα (υστερόσημο) πιθανόν με απεικόνιση γλαύκας κατενώπιον προς τα α. Πρόκειται για μια μεγάλη κοπή των Αθηνών, κρίνοντας από τα 979 τεμάχια που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς. Η κεφαλή της Αθηνάς στην εμπρόσθια όψη αναπαράγει την κεφαλή της Αθηνάς των τετραδράχμων και την οπίσθια των σύγχρονων διωβόλων της τεχνοτροπίας π (pi style) που εκδόθηκαν γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Η παραγωγή των χάλκινων κοπών ξεκινά επίσης γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τα νομίσματα αρχικά έχουν διάμετρο 12–14 χλ., που σταδιακά προς το τέλος της παραγωγής τους μειώνεται στα 10–11 χλ. (Kroll 1993, 31) Πρόκειται, σύμφωνα με την μετρολογική κατάταξη του Kroll (1993, 37–9), για την χάλκινη υποδιαίρεση ΑΕ2 που αντιστοιχεί σε ονομαστική αξία δύο χαλκών ή δύο κολλύβων. Νομίσματα του ίδιου τύπου βρέθηκαν στην Αρχαία Αγορά, εντός των οικιών στις ανασκαφές της ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής στον οχυρό οικισμό του αρχαίου δήμου του Σουνίου, σε θησαυρό που βρέθηκε σε ένα μεταλλουργικό εργαστήριο στη θέση Λιμάνι Πασά στη Λαυρεωτική και στις οικοδομικές φάσεις 3 και 4 στο κτίριο Ζ στον Κεραμεικό (Kroll 1993, πίν. 4, 43l–m· Knigge 2005, πίν. 115, 620,1, πίν.122, 724,2· Κουρεμπανάς 2015, 40,41, 46, αρ. 10· Γκικάκη 2018, 61–70, εικ. 5–7).

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 20680) αρκετά φθαρμένο του 350–322/317 π.Χ., βάρους 1,78 γρ. και διαμέτρου 12,5 χλ., όπως το (ΜΠ 19603) (Kroll 1993, πίν. 4, 43f, 43l–m).

- Χάλκινο νόμισμα Αθηνών (ΜΠ 19605) του 322–317–307 π.Χ., βάρους 3,13 γρ. και διαμέτρου 14,6 χλ. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς με αττικό κράνος και ως οπισθότυπο ζεύγος γλαυκών κατενώπιον με την επιγραφή ΑΘ ανάμεσα τους, εντός στεφανιού ελιάς (Kroll 1993, πίν. 4–5, 46a–k). Πρόκειται για ονομαστική αξία ΑΕ3, δηλαδή δύο χαλκοί. Το νόμισμα εκδόθηκε την εποχή που ο βασιλιάς της Μακεδονίας Κάσσανδρος εγκαθίδρυσε ολιγαρχικό καθεστώς στην Αθήνα με τοποτηρητή τον Δημήτριο το Φαληρέα (Kroll 1993, 32).

- Χάλκινο νόμισμα Αθηνών (ΜΠ 19610) ΑΕ3, βάρους 2,24 γρ. και μέγιστης διαμέτρου 14,3 χιλ., που χρονολογείται στο 270–261 π.Χ. περίπου. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος σε στικτό κύκλο προς τα δ. και ως οπισθότυπο γλαύκα κατενώπιον προς τα δ., την επιγραφή Α[Θ] [Ε] σε τριγωνική διάταξη και σύμβολο στεφάνι, στάχυ ή κέρασ Αμάλθειας στα δ (Kroll 1993, πίν. 20, 57a–f, 58a–e, 59a–e).

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 19606) βάρους 5,46 γρ. και μέγιστης διαμέτρου 18,8–19 χιλ., που χρονολογείται το 140 π.Χ. περίπου. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Διός που φορά ταινία σε στικτό κύκλο προς τα δ. και ως οπισθότυπο ιστάμενη αρχαΐζουσα Αθηνά εντός στικτού κύκλου προς τα δ. Η θεά κραδαίνει κεραυνό με το υψωμένο, ανασηκωμένο δεξί της χέρι και κρατά ασπίδα στο εκτεταμένο της αριστερό. Στο πεδίο του νομίσματος απεικονίζονται, ως σύμβολα, εκατέρωθεν της θεάς στάχυς, ελισσόμενο φίδι και η επιγραφή ΑΕ Θ (Kroll 1993, πίν. 9, 89a–c). Πρόκειται, σύμφωνα με την μετρολογική κατάταξη του Kroll (1993, 68), για χάλκινη υποδιαίρεση ΑΕ2 με βάρος που κυμαίνεται μεταξύ 5–7 γρ. και διάμετρο μεταξύ 16–20 χιλ. που αντιστοιχεί πιθανόν σε ημιωβόλιον. Ο εικονογραφικός τύπος της Αθηνάς αντιγράφει στον τύπο της Αθηνάς Αλκιδήμου που εικονίζεται στον οπισθότυπο των αργυρών κοπών των μακεδόνων βασιλέων Αντιγόνου Β' Γονατά και Φιλίππου Ε'. Η παρουσία της στην συγκεκριμένη κοπή αποτυπώνει ή υποδηλώνει την κατάλυση του βασιλείου από τους Ρωμαίους μετά από την ήττα των Μακεδόνων από τα στρατεύματα του Αιμιλίου Παύλου στον Γ' Μακεδονικό Πόλεμο στην Πύδνα το 168 π.Χ. ή την πιθανόν την ήττα μετά από την αποτυχημένη εξέγερση του Ψευδοφιλιππου ή Ανδρίσκου το 148–146 π.Χ. που οδήγησε στη δημιουργία της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας (Kroll 1993, 68).

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 19607) βάρους 4,37 γρ. και μέγιστης διαμέτρου 17,4 χιλ. που βρέθηκε πάνω στο κατώφλι του οικοδομήματος. Χρονολογείται μεταξύ 130–90 π.Χ. περίπου. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς με αττικό κράνος σε στικτό κύκλο προς τα δ. και ως οπισθότυπο ζεύγος γλαυκών κατενώπιον μέσα σε στεφάνι ελιάς που πατούν πάνω σε κεραυνό και την επιγραφή ΑΘΕ κάτω από τον κεραυνό.

Πρόκειται, βάσει της μετρολογικής κατάταξης του Kroll (1993, 68), για χάλκινη υποδιαίρεση ΑΕ3 με βάρος που κυμαίνεται μεταξύ 2–6 γρ. και διάμετρο 16–18 χλ. ΑΕ που αντιστοιχεί με δύο χαλκούς ήτοι ¼ του αργυρού οβολου. Πρόκειται για πολυπληθή κοπή, στην οποία παρατηρείται η σταδιακή μείωση της διαμέτρου της (Kroll 1993, 68, πίν. 10, 99 m–o).

- Χάλκινο νόμισμα με το σύμβολο του Μιθριδάτη του Ευπάτορος στον οπισθότυπο από την ανασκαφή του Μαστροκώστα. Χρονολογείται το 87/86 π.Χ. (Varoucha-Christodoulou 1960, 500, πίν. 10, 5· Kroll 1993, 66, 69–71, αρ. 97, πίν. 9). Από το συγκεκριμένο νόμισμα απεικονίζεται σε ασπρόμαυρη φωτογραφία μόνο η παράσταση της οπίσθιας όψης του. Πρόκειται για την μεγαλύτερη νομισματική παραγωγή της Αθήνας που κόπηκε το 87/6 π.Χ., επισφραγίζοντας έτσι και με οικονομικούς όρους την

ολέθρια συμμαχία της με το βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ' του Ευπάτορα εναντίον της Ρώμης. Η κοπή φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηναίως με κορινθιακό κράνος εντός στικτού κύκλου προς τα δ. και Δία ιστάμενο σε διασκελισμό που κραδαίνει στο λυγισμένο δεξί του χέρι κεραυνό και έχει τεταμένο το δεξί, στο πεδίο δ. σύμβολο αστέρα ανάμεσα σε μηνίσκους και την επιγραφή ΑΘ Ε, ως οπισθότυπο (Kroll 1993, πίν. 9, 97a–h). Η ονομαστική του αξία αντιστοιχεί, σύμφωνα με την μετρολογική κατάταξη του Kroll σε ΑΕ2 που αντιστοιχεί σε δύο χαλκούς ή πιθανόν σε ημιβόλιον. Η έλλειψη επιμέλειας στην κοπή τους και η χρήση φθαρμένων σφραγίδων αποδεικνύει την βιασύνη να παραχθούν πολλά νομίσματα ενόψει της έλευσης του Σύλλα και των στρατευμάτων του. Η μεγάλη περιεκτικότητα τους σε μόλυβδο σε αντίθεση με τις προηγούμενες κοπές δεν σχετίζεται με την αύξηση του βάρους τους, λόγω του πληθωρισμού που δημιουργήθηκε από την πολιορκία των Σύλλα, όπως υποστηρίχτηκε από μελετητές παλαιότερα. Η προσθήκη μόλυβδου αποσκοπούσε στο να είναι ο χαλκός πιο μαλακός για να κοπούν περισσότερα νομίσματα και να αποφευχθεί η φθορά των μητρών, σφραγίδων κοπής των νομισμάτων (Kroll 1993, 69–70). Στον Πειραιά, που καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Ρωμαίους, βρέθηκαν το 1926 και το 1973 σε στρώματα καταστροφής κτιρίων της ελληνιστικής περιόδου δύο θησαυροί που φυλάσσονται σήμερα στο Νομισματικό Μουσείο. Οι θησαυροί περιέχουν εκτός των άλλων νομίσματα αυτού του τύπου (Kleiner 1973, 169–86, πίν. 88–91· Oeconomides-Karamesini 1976, 220–23). Άλλο ένα τμήμα ή όλον θησαυρού του ίδιου τύπου βρέθηκε στην σωστική ανασκαφή του Τραμ στην οδό Βασιλέως Γεωργίου Α' στο ύψος της πλατείας Κοραή στον Πειραιά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαλλοπούλου, Π. 2018. «Θησαυρός αττικών χαλκών νομισμάτων από τον Αλιμούντα (θέση Ελληνικό), 2004». Στο *Οβολός 13, Διεθνής Δημερίδα Νομισματικής «Μάντω Οικονομίδου» Αθήνα 20–21 Απριλίου 2016. Πρακτικά συνεδρίου της Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη της Μάντως Οικονομίδου*, επιμ. Ε.Γ. Παπαευθυμίου, 79–86. Αθήνα: Έκδοση των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου.
- Αξιώτη, Κ. 2013. «Νέα στοιχεία από την αρχαιολογική έρευνα του χώρου του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά». Στο *Ιστορία του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά, από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, επιμ. Κ. Μπρεντάνου και Ν. Αξαρλής, 56–65. Πειραιάς: Νέος Κύκλος.
- Παμαλίδη, Μ. 2013. «Οι δύο νομισματικοί 'θησαυροί' και τα νομίσματα του οικοπέδου «Σ.& Ι. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ Α.Ε.» στη Βούλα». *Νομισματικά Χρονικά* 31: 17–34.
- Γκικάκη, Μ. 2018. «Θησαυρός Χαλκών Νομισμάτων από Μεταλλουργικό Εργαστήριο στο Λιμάνι Πασά, Λαύρειο». Στο *Πρακτικά ΙΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Λαύρειο 18–22 Νοεμβρίου 2015*, επιμ. Α.Δ. Στεφανής, 59–70. Καλύβια Θορικού: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.
- Dafas, K. A. 2019. *Greek Large-Scale Bronze Statuary. The Late Archaic and Classical Periods*. London: Book/Monograph - BICS Supplement 138 - Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplements.
- Daux, G. 1960. «Attique, Égine». *BCH* 84: 647–55.
- Dontas, G. 1982. «La Grande Artemis du Pirée: Une œuvre d'Euphranor». *AntK* 25: 15–34.
- _____. 1986. «Ο χάλκινος Απόλλων του Πειραιά». Στο *Archaische und klassische griechische Plastik I*, επιμ. H. Kyrieleis, 181–92. Mainz am Rhein: P. von Zabern
- Dörpfeld, W. 1884. «Ein antikes Bauwerk im Piräus». *AM* 9: 279–87.
- Δραγάτσης, Ι. 1911. «Ανασκαφαί εν Πειραιεί». *Prakt* 66: 145–51.
- Eckstein, F. 1976. «Τα χάλκινα του Πειραιά». *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 15: 39–50.
- Grandjean, C. 1990. «Le monnayage d' argent et the bronze d' Hermioné, Argolide». *Revue Numismatique*, 6e Série, 32: 28–55.
- Head, B.V. 1911. *Historia Nummorum*. 2η έκδ. Oxford: Clarendon Press.
- Hoepfner, W. και E.-L. Schwandner. 1994. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*. 2η έκδ. München: Deutscher Kunstverlag.
- Kleiner, F.S. 1973. «The 1926 Piraeus Hoard and Athenian Bronze Coinage ca. 86 B.C». *ArchDelt* 28 (A): 169–86.
- Knapp, R.C. 2005. *Excavations at Nemea III. The Coins*. Berkeley: University of California Press.
- Knigge U. 2005. *Der Bau Z. Kerameikos Ergebnisse der Ausgrabung XVII*. München: Hirmer Verlag.
- Κοντής, Ι. και Β.Χ. Πετράκος. 1960. «Έρευνα και Αρχαία Μνημεία Αττικής». *ArchDelt* 16 (B): 35–40.
- Κουρεμπανάς, Θ. 2015. «Νομισματικά ευρήματα από το Σούνιο κατά τα έτη 2012–2014». *Νομισματικά Χρονικά* 33: 39–54.
- Kroll, J. H. 1993. *The Greek Coins. Agora XXVI*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 2013. «Salamis Again». Στο *Aux origins de la monnaie fiduciaire. Traditions métallurgiques et innovations numismatiques, Actes de l'atelier international des 16 et 17 Novembre 2012 à Tours*, επιμ. C. Grandjean και A. Moustaka, 108–15. Bordeaux: Ausonius.
- Oeconomides-Cramessini, M. 1976. «The 1973 Piraeus Hoard of Athenian Bronze Coins. AAA IX (2): 220–23.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1959. «Προσθήκη: Πειραιεύς». *Ergon* 6: 161–69.
- Palagia, O. 1997. «Reflections on the Piraeus Bronzes». Στο *Greek Offerings: Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*, επιμ. O. Palagia, 177–95. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2016. «Towards a Publication of the Piraeus Bronzes. The Apollo». Στο *Proceedings of the XVIIIth International Congress on Ancient Bronzes, Izmir*, επιμ. A. Giunlia-Mair και C.C. Mattusch, 237–44. Monographies Instrumentum 52. Autun: Mergoil.
- Παπαγιαννόπουλου-Παλαιού, Α.Α. 1962. «Πειραιϊκή Αρχαιολογία. Το τέμενος Διός Σωτήρος και Αθηνάς και τα εν αυτό λατρευτικά αγάλματα και αδριάντες». *Πολέμων Ζ'*: 26–61.
- Paraskevaidis, M. 1961. «Zur Entdeckung der Statuen im Πειραιά». *Alterum* 7(3): 131–37.
- _____. 1966. *Ein wiederentdeckter Kunsttraub der antike?* Berlin: Akademie Verlag.
- Πετράκος, Β.Χ. 1997. «Ιωάννης Κ. Παπαδημητρίου.» Στο *Έπαινος Ιωάννου Κ. Παπαδημητρίου*, επιμ Β.Χ. Πετράκος, 9–51. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Picard, O. 1984. «Monnaies». Στο *L' Antre Corycien II, BCH Suppl. IX*: 281–306. Athènes: Ecole Française d'Athènes.
- Πιτερός, Χ. 2011. «Ο Απόλλων του Πειραιά και το ιερό στο Δήλεσι». Στο *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, επιμ. Π. Βαλαβάνης, 233–53. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.
- Ρεϊζίδου, Φ. και Ι. Μαυροειδή. 2019. «Οι πυρές του Πειραιά». Ανακοίνωση στη Δημερίδα *Αρχαιότητες σε Τροχιά*, 11–12 Απριλίου 2019, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης.
- Robinson, D.M. 1933. *Excavations at Olynthus, Vol VI. The Coins found at Olynthus 1931*. Baltimore and Oxford: Johns Hopkins Press.

- Robinson, D.M. and P.A. Clement 1938. *Excavations at Olynthus, Vol XIV The Chalcidic Mint and the Excavation Coins found in 1928-1934*. Baltimore and Oxford: Johns Hopkins Press.
- Rotroff, S.I. 2013. *Industrial religion: The Saucer Pyres of the Athenian Agora*. *Hesperia* suppl. 47. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rückert, B. 1998. *Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen: Untersuchungen zur Funktion der griechischen Herme als Grenzmal, Inschriftenträger und Kultbild des Hermes*. Regensburg: Roderer.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 1995. «Συμπληρωματικά στοιχεία για την τοπογραφία και την οικονομική ζωή του αρχαίου Πειραιά». Παράρτημα στο *Ο Πειραιεύς: οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*, επιμ. Χ. Πανάγου, 308-27. Πειραιάς: Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιώς.
- _____. 2001. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση.
- _____. 2007. «Τα χάλκινα αγάλματα του Πειραιώς». Στο *Μεγάλες Στιγμές της ελληνικής αρχαιολογίας*, επιμ. Π. Βαλαβάνης 326-31. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- _____. 2008. «Η Ανασκαφή του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά». Στο *Ο Πειραιάς και το Δημοτικό Θέατρο. Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Πανεπιστήμιο Πειραιά, 13 Απριλίου 2003*, επιμ. Ν. Αξαρλής και Κ. Μπρεντάνου, 16-20. Πειραιάς: Εκδόσεις Τσαμαντάκη.
- _____. 2012. «Αρχαίος Πειραιάς: Η πόλη του Θεμιστοκλή και του Ιππόδαμου». Στο *Πειραιάς, Κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*, επιμ. Γ.Α. Σταϊνχάουερ, Μ.Γ. Μαλικούτη, Β. Τσοκόπουλος και Β. Γκανιάτσας, 18-125. Πειραιάς: Αιγής.
- Taylor, M.C. 1997. «Salamis and the Salaminioi. The history of an unofficial Athenian Demos». *APXAIIA ELLAS* 5. Amsterdam : J.C. Gieben
- Varoucha-Christodouloupoulou, I. 1960. «Acquisitions du Musée Numismatique d'Athènes». *BCH* 84: 500.
- Vanderpool, E. 1960. «New Letters from Greece». *AJA* 64: 265-71.
- von Eickstedt, K.V. 1991. *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus*. Αθήνα: Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ψαράκη, Κ. 2017. «Το TRAM τροchioδρομεί στον Πειραιά. Διανύοντας τους χώρους και τους χρόνους της πόλης». Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συνέδριο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*, 8-9 Δεκεμβρίου 2017. Αθήνα.
- Ψαράκη, Κ., Αλ. Ανδρέου και Κλ. Δημητρίου. 2019. «Τόποι και πρακτικές λατρείας στον Πειραιά την κλασική περίοδο με βάση τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές για την κατασκευή του TRAM στον Πειραιά». Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο *Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο*, 11-14 Σεπτεμβρίου 2019. Λήμνος.